

КҮЛДІРГІ ӨЛЕНДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРИ

Ауыз әдебиетіндегі қара өлендерді әр кезеңде зерттеген филолог ғалымдардың ғылыми тұжырымдары бір арнаға тоғысады. Ол А. Байтурсынов, М. Эуезов, Е. Ысмайлов, Қ. Жұмалиев, Б. Кенжебаев, З. Ахметов, Ы. Дүйсенбаев сиякты зерттеушілердің үйлену салт өлендері мен мұншер өлендері белгілі бір өдег-ғұрып, жора-жосық үстінде туса, бұл қара өлендер жас желең қызыбозбалалар бас қосқан әртүрлі ойын-сауық отырыстардың кезінде дүниеге келген деген пікірі. Бұл сан қырлы тақырыпты қамтитын өлендерді ел ішінен жинаған А. Оразақын оларды мазмұнына қарай шартты отыз түрге жүйелесе [1], зерттеуші А. Сейдімбек елуге тарта тобын ұсынады. Осы қара өлендер отандық музыкатану саласында соңғы уақыттары музыкалық жанр ретінде зерттеліп келеді.

Мақалада соңғы онжылдықтарда Қазақстан-ның батыс аймағына жасалған экспедицияда үнтаспаға жазылып, нотаға түскен *қара өлеңдер* қарастырылады.

Сан алуан тақырыпты қамтитын бұл өлендер амандаусу, табиғат көріністері, көші-қон, кәрілік, ғашықтық, арнау өлен, кыз өлең және құлдіргі өлендер болып мазмұнына қарай топталады. Олардың арасындағы өлкениң жер, су аттары бар жолдар сол өлеңнің қай өнірде орындалғанынан хабар береді:

Ақ бетің Астраханның шынысындей,
Ақ етің Шыңғырлаудың даласындей... т.б.

Ақ Жайық жағаладым елім бар деп...

Құлсары, Мұнайлымен арасы бір...

Келемін Жем, Сағызың ар жағынан...
(Жем, Сағыз – өзен аттары)

Караша қар жауады қатқақ болып...
(Караша – жер аты)

Келеді Төлен жактан бір ұзын көш,
Келді де **Ушанаға** тоқтады кеш...

Жігіттер, дәметесің Жемнің қызын...

Астыма атым мінген алқара көк,
Кең Жылой біздің елдің аралы көп...

Халық әндерін поэтикалық мәтінімен бірлестікте талдағанда оның ішкі ой, мазмұны ашылып, өуен мен сөз байланысының үйлесімділігін анық көруге болады. Өлкенің қара өлеңдерінің музикасын зерттеу барысында байқалғаны, оларды орындаушылар халық әндерінің саздарын еркін пайдаланады және бұл өнірдің барлық жерлеріне тән ортақ құбылыс.¹ Мысалы, М.Мералыұлының «Жайма коңыр» әнінің мелодиясы Каратөбе (Орал), Жылой (Атырау), Манғыстау, Атырау өлкесінде, «Жылой» халық өуені Атырау мен Манғыстауда, Актөбе жерлерінің қара өлеңдерінен кездесті.

Фольклорлық үлгілердің арасында өуенімен алғаш рет жазылған **күлдіргі өлеңдер** назар аударады. Осы **күлдіргі әндерді** музикалық-поэтикалық талдап, ғылыми айналымға ұсыну үшін алдымен оның жанрлық табиғатын анықтау қажеттігі туады.

Халық поэзиясын зерттеген Б.Уахатовтың: «...қара өлең, қобіне, қыз берен жігіттің арасындағы гашықтық, сүйіспендей сезімдерді суреттейді. Сондықтан мұны, негізінен, ойын-сауық үстіндегі айттылатын жастар өлеңі десе де болады. Бірақ, қазақта екі жастың жүрек тебіренісіне арналған өлең түрлері жалғыз бұл емес. Қайым өлең, күлдіргі өлең, ән өлең дегендеге де осы топқа жастады» [2, Б. 241-242], – деген пікірінен күлдіргі өлеңдерінің жастардың сезімін жырлайтын туындылардың бірі екендігін білеміз. Дегенмен, өлкeden жиналған **күлдіргі өлеңдер** мазмұны жоғарыда айттылған жастар арасында айттылатын шумактардан алшак туындылар.

Күлдіргі және сатиравық әндерге ерекше назар аударған ғалым В. Беляев, оларды өсірепе, қырғыз және Қазақстан халықтарының шығармашылығында өзіндік орны бар екенін жазады [3].

Музыкатану ғылымында күлдіргі аталатын әндер (юморлық және сатиравық) көршілес Ресей және ТМД елдерінің фольклорында және жазба кәсіби музикасында зерттелген шығармалар. Сатиравық ән туралы Д. Молдавский: «Как проводница идея народной этики, народной педагогики, сатира проходит почти через все жанры русского фольклора» [4, 6], – дейді. Бұл мазмұндағы әндерді зерттеген Л. Мухарианская «Юмор в беларусских песнях» еңбегінде, армян фольклорисі М. Брутян сатиравық және юморлық әндер деп өз алдына жіктесе, Е. Бокизанияна украин фольклорындағы күлдіргі және сатиравық жанрдың Кавказ маңы халықтары шығармашылығында бар екенін көрсетеді.

Ұлттық музика мәдениетімізде мұндаидай тақырыптағы әндердің өзіндік алатын орны бар. Оларды алғаш рет А. Затаевич мазмұнына байланысты «көңілді, юморлық әндер» деп жіктеген. Этнограф информаторлардың орындау ерекшеліктеріне аса мән беріп отырған. Мысалы, «Пұшықтың әні» (№135), «Пұшық қыздың әні» (№554) үлгілерінің орындалуын «Орташа, тактымен дәлме-дәл, мыңқылдаған дауыспен» деп көрсетсе, әнге түсініктемесінде «Қазақ юморының үлгісі. Әннің күлкі келтіретін тұсы, қайырмадағы (арнайы белгіленген) ноталар мұрынга салынып айтылады да, қарапайым тыңдармандардың көңілін көтереді» [5, 447], – деп жазады. Осы жинақтағы «Соқыр Қоғалының әніне» (№637) түсініктемесінде жеткізуши туралы «Ол ерекше бриомен юмормен орындаады... күлкінің жартысын әннің поэтикалық мәтіні тұгызылады. Қәрі соқыр қуақы-автор тыңдаушылардың көңілін өзіне аударып алуға тырысады» [5, 502], – дейді. Сондай-ақ зерттеуші өзінің «Қазақтың 500 ән, күйі» жинағында «Токсан бес» (№240) атты шығармаға: «Ән уйілеп, ахылаган қәрі шалдың даусымен орындалады. Қазақ юморының бір үлгісі» [6, 347], – деп қосымша мәлімет береді. Бұл мағлұматтарда күлдіргі әндердің ең алдымен орындау мәнеріндегі ерекшеліктеріне баса назар аудартылып отырады.

¹ Мысалы, үлгілерде халық әні «Жылойдың» (варианттары) қайырмасы дәлме-дәл, ал «Аксұнқар» әні қайырмасының өзгеріссіз қайталануы кездеседі. Сол сияқты аймакқа кең тараған Мұхиттың «Жайма коңыр», «Зәуреш», Қайыптың «Ақбөбек» туындыларының саздары да жиі пайдаланылады.

Әнші Қ. Байбосынов берген мәліметте халық өнерпазы Шашубай Қошқарбайұлы (1865–1952) тыңдаушыларын біркелкі әндердің арасында «Маңқаның әні», «Пұшықтың әні», «Сақаудың әні» сияқты күлдіргі әндер айтып сергітіп алатын болған. Ол даусын солардың бейнесіне салып бірсек жас, бірсек карт адам болып мыңқылдан, қылқауланып, *aňylap, uňileп* күлдірген.

«Халық композиторы Қызыл Тұрдалыұлының (1860–1921) репертуарында күлдіргі әндер болған. Мысалы, әнші өленді ақсақ қыз болып та, сақау қыз, пұшық қыз, соқыр қыз болып та шығарған, бірақ олар халық арасында сакталмаған», – деген дерек берді актөбелік айтysкер ақын Н. Қалауов². Яғни, күлдіргі әндер кәсіби орындаушылар репертуарында олардың орындаушылық шеберлігінің сипатын аша түскен. Мысалы, батыс аймағындағы «Он алты қыз», «Нақ-нақ», «Сусар-ай» халық композиторы Хамит Өскінбайұлының «Қыздар-ай» әндері Ә. Құрманов, F. Құрманғалиев, Е. Мағазов сияқты кәсіби әншілер арқылы жетті. Бұл туындылардың басым көвшілігінің орындалу мәнери ысқыру, бунақты тістің арасынан «сығып» үндеу арқылы сузу, та- мақпен қысып шыгару, мұрынга салып сойлеген сияқты шапшаң айту сияқты өзгеше дыбысталуымен ерекше және әдейі түсініксіз сөздер мен орыс тіліндегі сөздерді қосу болып келеді. Қазактың күлдіргі және сатиralық әндері алғаш рет «Казахские шуточные и сатирические песни» жұмысында арнайы зерттеу нысанына алынған. Мұнда халық және қазак кеңес композиторлары шығармашылықтарындағы күлдіргі әндер бірлестіктек талданады³. Оларды тақырыптық жағынан іштей бірнеше топқа бөлініп «Аққурай», «Көксу шалдың әні», «Мақтаншак» т.б. үлгілерімен қатар, қыздардың («Ақдарига», «Жариям Айдай», «Сөулем, сәулем, сәулемсін») және жігіттердің атынан айтылған күлдіргі әндер («Ағашаяқ», «Құдаша» т.б.) деп екіге жіктелген. Осылайша «Ағажан Ләтипа», «Бағиланы» жігіттер әндері қатарына қосады. Автор күлдіргі әндердің ортақ сипаттарын теориялық тұрғыдан қарастырып халықтық туындылардың арасында олар өз алдына

бір жанр қалыптастырады деген пікір айтады.

Өнірден жиналған *кулдіргі олеңдерді жоғарыда* келтірген әндермен салыстырар болсақ, олар орындалу жағынан ерекшеленбейді және кәсіби әншілер репертуарында орын алмаған қарапайым шығармалар. Ізденістер нәтижесінде олардың жиын-тойларда жасы үлкен адамдар арасында қолма қол суырып шығарылып айтылатын, сөзі кара өлең күрьылысында болып, мазмұны көнілдің күйінен тұра шығатын құлқі, женіл сыйқақ, өзілге құрылған туындылар екендігі анықталды. Фольклордың бұл түрін жеткізушілер 65–80 жас аралығындағы адамдар. Солардың бірі жылойлық информатор А. Құлшықованың айтудынша, бұл «үлкен адамдар арасында айтылатын өзіл әндер. Алқалай отырған топтағы үлкендер бір-біріне сұрақ-жауап іспеттес болып келетін, бастапқы кос тармағы қайталаңған өлеңмен «ән төңкереді». Бұл кайым айтыстың бір түріндей жүреді».⁴ *Кулдіргі әндер алма-кезек тойда отырған көвшіліктің қатысуымен* орындалады. Олар көбінесе бір өуенмен де орындаушының қалаған өуеніне салынып айтылады. Орындалу барысында жену немесе женілу деген түсінік болмайды.

Ерлер мен әйелдер жағының диалогы тұрғысынан оны көвшілік айтыс жанрына жатқызуға болады (М. Әуезов, Т. Бекхожина), бірақ А. Сейдімбековтің пікірінше қара олең ақындар айтысынан өзгеше [7, 36]. Әнді кезектесіп айтуда карсылас жақты жену немесе қысым көрсету мақсаты жок. Карсылас өлеңші әріптес болып саналады. Фольклорлық нұсқаның мұндай түрлерінің бірін Қазығұрт өлкесінен жинаған Р. Темірбаев: «Бұл өнірде дастархан басындағы әндер (застольные), қайым айтыс, тұрмыс-салт әндері көптеп кездеседі. ...Мәселен, жиын-тойлар, думан-мерекелер айтыс өнерінсіз өтпегендігі белгілі. Ал Шымкент өнірінде мұндай айтыс өнері дәстүрлі «Қайым айтыс» түрінде жиі кездеседі», – деп «Балдыз бен жезде айтысының» үлгісін ұсынады [8, 4]. Яғни бұл әндер қара олең айтысы ретінде орындалады және айтысқа қазактың күлдіргі, сатиralық әндерінің сипаты жақын келетінін алғаш рет В. М. Беляев айтқан [3].

² 2006 жылы Ақтөбе қаласында жүргізген сұхбаттан (жеке мұрагат материалдары).

³ Нарова З. Казахские шуточные и сатирические песни. Дипломная работа. Алма-Ата, 1978. 129 с.

⁴ Ән төңкери – бұрын-соңды орындаушылыққа байланысты кездеспеген сөз тіркесінің тұп төркіні әлі де тереңірек зерттеуді қажет етеді. Өнірде *кулдіргі әндерді* алқалай отырған кариялардың өз жандарынан бір шумақтан шығарып айтуы осылай аталауды.

Күлдіргі әндердің мәтініне назар аударсак, қара олеңдерде кездесетін алғашқы қос тармақта қатысуышылар 3, 4 жолдарды өз жандарынан шығарып айтады. Мысалы, той үстінде өйел адам:

Басына шауып шықтым Айырықтың,
Әнімнен жүрген салып айырылыптын.

Жігітке ел басқарған қарамайтын

Бір шалға есек мінген қайырылыптын, — десе, ер адам алғашқы қос тармақты қайталай келіп:

Басына шауып шықтым Айырықтың,
Әнімнен жүрген салып айырылыптын.
Қыздарға қарамайтын қайран басым,
Әйелге тезек терген қайырылыптын, — жолдарымен жауп қайырады /орындаған А. Құлшыкова/.
Осындай диалогтың тағы бір үлгі:

Қай беткей, мына беткей, құба беткей,
Жігітке дәулет қайда талап етпей.

Басынан қызықты күн ауғаннан соң
Шалдарға көрінеміз арам еттей (орындаған Н. Сариеva).

Сонымен катар құлдіргі әндердің жеке орындалатын түрлері де бар. Ондай үлгінің бірі жылойлық информатор Н. Ахметовадан жазылып алынды.

Білмедім жақсы, жаман жасымда парасатын,
Бұл тойға айтсақ өлең жарасатын.
Бүгінде жаман кемпір болғанменен,
Жасымда талай жігіт таласатын.

Сондай-ақ жасы келген қария өн шырқаудан қалғанын құлдіргі өленге:

Келдің бе агаларым енді бізге,
Біз айтсақ қүле көрме мінімізге.
Жас күнде той дегенде тұра алмаушы ек,
Бүгінде өлең айттар күніміз бе, — деп қосады.

Көбінесе көпшілік айттыс түрінде орындалатын олар өлкенің қара олеңдерінің бір түрі.

Құлдіргі өлең

орындаған А. Құлшыкова
нот. түсірген Б. Тұрмагамбетова

Секста интервалы диапазонындағы үлгінің бастапқы бунағы аймактық әндерге тән III—IV—V басқыштар қозғалысымен басталады. Алғашқы қос тармақ негізгі тірек тонға кідіргенмен, ол суырыпсалма табиғатына байланысты ырғактық түйікталмай, келесі мелотармакқа жалғасады. Осы үлгідегідей құлдіргі әндер орындаушысының жас ерекшелігіне байланысты шағын диапазонды, біркелкі ырғакта әрі музыкалық композициясы соған сәйкес карапайым болып келеді.

Қорыта айтқанда, құлдіргі әндер аймактың қара олеңдерінің мазмұнына байланысты топталуы және өзіне тән айрықша музыкалық сипаттаға ие емес шығармалар.

ӘДЕБИЕТ

1. Қара өлең (Ел ішінен жазып оны құрастырган А. Оразақын). Алматы: Жалын, 1997. 640 б.
2. Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. Алматы: Үллем, 1974. 288 б.
3. Беляев В. Очерки по истории музыки народов СССР. М., 1962. Т. 1. 300 с.
4. Молдавский Д.М. Русская народная сатира. Л.: Просвещение, 1967. 246 с.
5. Затаевич А.В. 1000 песен казахского народа (песни и кюои). Изд. 2-е. М., 1963.
6. Затаевич А.В. 500 казахских песен и кюев. Алматы: ИЛИ им. М. О. Ауэзова, 2007. 1136 с.
7. Сейдімбеков А. Мың бір маржан. Алматы: Өнер, 1989. 256 б.
8. Темірбаев Р. Қазығұрт әуендері. Алматы: Өнер, 1991. 128 б.